

Szekér Endre

A Mikó utca gesztenyefái

(Márai és a természet)

*„Szerettem azt a sor gesztenyefát”
(Márai: Mikó utca)*

Márai életművének vizsgálatakor a legkülönbözőbb úton indulhatunk el: követhetjük életpályáját, kiemelhetjük pl. *Naplót*, elemezhetjük regényeit, jellemezhetjük írói magatartásának „sértődöttségét”, kívülről állását, nyomon követhetjük emigránsorsát, kiindulhatunk „polgári” alapállásából, számon tarthatjuk legkedvesebb olvasmányait Arany Jánostól Krúdy Gyuláig stb. De azt hiszem, hogy csak periférikusan írtak legtöbb tanulmányban arról, hogy Márai műveiben mikor és hogyan jelenik meg a természet. Az író mindig „városi” író volt: Kassán született, Budapesten, Párizsban, Nápolyban (Posillipóban), Amerikában (San Diegóban) stb. élt. Sokfelé járt, sokfelé utazott (pl. *Napnyugati őrrjárat*), legszívesebben a tengerpartra ment, vagy örömmel fedezte fel önmagának a külföldi kis- és nagyvárosok utcai hangulatát, múzeumait, embereit. S közben mindig „irodalomban” gondolkodott, könyveket vitt magával, emléktáblák állították meg, még a második világháború bombázásai közepette is olvasott. Közben az irodalmi műfajok határait áttörte, írásaiban összefonódott a regény és az esszé, a líra és a próza: s mindig feltört belőle a vallomásos ember: „Én, Márai Sándor...” Írásaiban olykor tájképek villannak fel, az őszi fák levelein tűnődik el, az olasz táj virágait csodálja. S közben egy-egy táj és utca – jelképpé válik nála. Budán lakott, a Krisztinavárosban, a Mikó utcában, és az ott lévő gesztenyefák egész életében el nem homályosuló emlékként élnek: „Mert ez maradt. Zsugorian még számba veheted /A Mikó utca gesztenyefáit, mind a hetet...” (*Halotti beszéd*)

Az író szereplői, története mögé odarajzol néhány látszólag mellékes vonást: egy tájat, egy virágot, egy fát stb. S közben árnyékba borítja őket, vagy fénnel önti el, sugározza át. Márai, aki polgári író volt, leegyszerűsítve – és egyben meghamisítva –: távolabb volt a természet világától. Ha az oldalak, a sorok számát figyeljük, talán jóval ritkábban ír egy-egy tájról. De ez a „súlyra” mérés nem igaz, a valóságos vizsgálat sokkal többet mutat. Márai *A négy évszak* című kötetének prózakölteményeiben gyakran vall a „napsütötte” vagy az „alkonyati” árnyal borított tájról. Egyszer az álomvilágba kerül, álmodozik, tengerparti „ciprusokról” és „gömbakácokról”, máskor a valóságból emelkedik fel az álomig, „káprázat” csak az utcai „bodzaillat”. Vagy: a búcsúzás lírai hangulatához kapcsolja a tengerparton a „mimózaillatot”. Hasonlóképpen ír le egy pillanatot prózakölteményében a „fiatal bokrokról”, azok „halványsárga és halványzöld viganóikról”, vagy a sorban álló virágok sudár „próbakisasszonyairól”. Az írónak azonban csaknem mindennél fontosabb Kassa, az ő szülővárosa, ezért utasítja vissza Petőfi versét, a „zordon Kárpátok fenyevesekkel vadregényes tájának” „lefitymálását.” Márai azonnal tiltakozik, ő nagyon szereti a fenyeveseket, ezt a vidéket, az itteni emberfaját: „közel állanak a lelkéhez”, ezek a fenyeve-

sek keretezik be azt az „emberi tájat, – az egyetlen tájat, ahol otthon vagyok”. Egy másik prózakölteményében a Trianon által elszakított tájat és várost követeli vissza, „mert az enyém”, a kassai szülői házzal, családi sírokkal, Rákóczi-val, emlékeivel... „Adjátok vissza, mert különben nincs értelme semminek.”

A *négy évszak* című prózakölteményeket tartalmazó kötete természetesen végtelenül gazdag gondolati, érzelmi, irodalmi stb. témákkal: pl. Tolsztojról vagy a magyar nyelvről vallva. Márai az utcán menve megáll egy kopár fa előtt, gyakran a pálmafák szépségén mereng, a tavaszi lombok „áradásáról” ír, az ablaka előtti öreg gesztenyefa „nyögését” hallgatja, az utcán kavargó szélben a „havas csúcsok fanyar ízét” érzi, kora reggel háromtól ötig a madarak „vitakozását”, „az életre, a napra” készülődését figyeli. Mikor megbetegedett, egy ismeretlen egy orgonacsokrot küldött neki. A csodálatos orgonák elgondolkoztatják: szinte „kiabáltak” a virágok. És egy érdekes hasonlat jut eszébe róluk: „Oly dúsak és fürtösek, mint egy angol gyermek feje, a képeslapok mellékletein.” Az egyik fa, a domb és az erdő fölött – az egyedüllétre, a magányra figyelmezteti. A másik őszi fa, ahogy hervadt karjaival lenyúl és megsirítja a lehullott leveleket – a gyöngédségre hívja fel a figyelmét. A prózaköltemény címének is ezt emeli ki: „Gyöngédség.” Máskor útközben néz ki a vonatablakból, és a hideg fényben „lobogó” sziklákat és erdőket veszi észre. Vall egy ordító szélről, egy rigó énekéről, a bazsarózsákról, az őszi, szeptember végi világról, mely „oly átlátszó és törekény, mintha üvegből lenne.” Olykor azt érzi az olvasó, hogy a prózakölteményben feldolgozott téma mintha „többet” kívánna, talán vers is lehetett volna belőle. Egy október végi napon az író Budaörrsel szemben áll egy dombon, valahol a Kamara-erdő egyik tisztásán. Körötte az erdő halványzöldje, „az a fajta nyers és testies szökeség ez, melynek hívása elől nem tudunk kitérni.” A kinti világról befelé fordul, s tán szerelmek, valóságos szökek jutnak eszébe. Márai szavai is általánosabbak lesznek: „Valami szól hozzánk az élet és a halál hangján.” Megáll. S nekünk, olvasónak is meg kell állni. A legnagyobb emberi kérdésekről tűnődik el. Varázslattal, mítosszal, jelképpel fejezi be: „Aranyeső.”

A *Naplók* – vitathatatlanul középponti fontosságúak Márai munkásságában. Az író megtalálta magának azt a legmegfelelőbb irodalmi műfajt, amelyben a legjobban kifejezheti vallomások írói alkatát. S közben lehetősége van korjellemzésre, olvasói élményeinek rögzítésére, környezetábrázolásra, benső világának kifejezésére stb. Az 1943-ban, 1944-ben írt naplókötet az első, melyben „kipróbálja” a maga naplóműfaját, vallomások stílusát. A kötetet maradandó pillanatok ábrázolásával kezdi: egy halottat lát Pistoiban a templomban, tavasszal, füledt melegben. „Violaszín az ég, ciprusok hajladoznak az út mentén, a meleg szélben. A mimózák, a babér kővér, füledt szaga úszott a levegőben...” Megáll, és hirtelen történelmi visszapillantást tesz: „...mintha még mindig guelfek és ghibellinek ólálkodnak a házakban. Dante említi Pistoia-t.” Ez a „vágás”, montázsszerű rész egy hasonlatban – jellemző Márai írói látására. Később egy nyári pillanatot idéz a Cap d’Antibes sziklafokán: „mimózafák és a kaktuszok póré boldogsággal tartukoznak a napsütésben.” Az író messzebbre néz, a tenger üvegszerű sötétké nyugalomára, és egy hasonlattal megint kitér a végtelenségre: „mintha angyalok, égi nagymosás után, minden kékítőt ebbe a teknőbe öntöttek volna.” Ezt a költői hangot folytatja Gardoneban, a tóparton, „húsevő virágokkal és óriás tavorózsákkal”, „olajfákkal, kaktuszokkal, rikító virágokkal”. Márai a természet csodáiban gyönyörködve elnémul, s ezt írja: „Ilyen lehetett a Paradicsom-kert illata, egy perccel a bűnbeesés után.” A naplóírásakor még otthon van Márai Magyarországon: az ablaka előtt tölgy áll a napsütésben, a háromemeletes ház fölé nyúlva. E látvány fellelkesíti: „Hónapok óta először érzem, hogy érdemes és érdekes dolgozni.” A Duna fölött „ezüstké sugárzást”, „tündérvilágot” lát, fákkal, fényvel.” És költői hangulatát egy világháborús hír rántja vissza a földre: „Száz kilométerrel arrább, Szolnok körül, vad páncéloscsaták.” Ez a valóság. Nem hallgathatja el.

Új alkotói korszak kezdődik a világháború után Márai életművében: arra kényszerül, hogy elhagyja szeretett hazáját, emigrációs, fájdalommal teli évei következnek. Csaknem mindent elvesztett, de meg tudta őrizni a magyar nyelvet haláláig. A *Naplók* is félig megváltoznak: az otthoni, budai Renoir-színék helyett a sorrentói narancsfákról ír. A múlttá vált magyarországi őszi emlékek Egerben, és a mély álomban átélt otthoni környezet a budai, Mikó utcai szobája – már sajnos távolabbi emlék. Álomból felriadva – a gesztenyefákat látja, a madarak csipogását hallja. De az álomból fel kell ébrednie. A napló ezen oldalán a sorrentói narancserdőkről ír. Igen, egymás mellett van az álomvilág-haza és a valóságos idegen nyelvi környezet, Olaszország. A meráni őszben az illatos almakertek és szőlőlugasok, a Faito hegy csúcán lévő néhány magányos lucfenyő áll. Ez az író mindennapi környezete. Olykor azért meglepi itt is a szépség, az őszi fényben „lángoló” erdők, a nap „vérvörös látomása”. A napló egyik legmeggrázóbb, legtömörebb mondatát 1956. október 23-án írta le Márai: „Október 23. Isten malmai gyorsan őrlnek.” A későbbi naplókötetekben gyakran olvashatunk az író úti élményeiről: Sierra Nevada ezüsthévízű havas hegylánctáról, a Camino Real kanyargós partjáról stb. Az Európához és Olaszországhoz nagyon ragaszkodó író gyakran hivatkozik az olasz emlékekre. Egyszer Nápoly környékét idézi, az eukaliptuszokat, magnóliákat, a banánt. És az olasz Riviéra vadregényes sziklás szép partjaira gondol, pl. Ravellónál. „A természet itt még nem szelídült meg, mint általában az európai tájban. Az óceán partján süvöltenek a fák, a mimózafák borzonganak.” Carmelben Caprira gondol, a mélyzöld óceán bálnáit figyelve.

A *San Gennaro vére* című Márai-regény – naplóihoz hűen – árult el sokat a hontalanná vált főhőssel és a csodás olasz környezettel való azonosulásból. A Posillipóban lakó író nagyon megszerette az olasz kisembereket. Virágot hoznak neki, mert szegények, nincs semmijük. A Posillipo eukaliptuszfáinak lombkorát szerette, ott beszélgettek. Az egyik posillipói ciklámént árult a bércfokon a szerelmeseknek és az idegeneknek. Amikor alkonyodott, Capri párásan fénylett a pálmák mögött. Este Nápolyban és Posillipóban a kertek „édes és füledt mimózaillatával” telt meg. A szél szabályosan délután négykor érkezett, „suhogva” rohant a part felé, „mint a kalóz a bárdal.” A tenger felől, Afrikából, az Atlasz hegység felől jött a szél, és a pálmák ilyenkor megrázták „borzas fejüket”, ijedten, bosszúsan. Az ernyős fenyők hajladoztak a szélben, „mint a bubifrizurás, kényes kisasszonyok.” Több neve volt a szélnek. A tramontana „berohant a szobákba, mint egy izgatott forradalmár, aki rendet akar csinálni a rendetlenség árán, feldúlta az ágyhuzatot, tépkedte a függönyöket, eszelősen hadonászott.” Azért is érdekes a korábbi szél jellemzése – „izgatott forradalmár” –, mert ilyen apró mozzanatokban is kifejezésre jut az író véleménye. A sirokkó mindig nyálkás volt. A Posillipo függőkertjei lépcsőzetesen épültek ki a dombról lefelé, a tengerpart felé. Illat terjedt mindenfelé. A függőkertekben gránátalmafák, fügefák, citromfák és narancsfák voltak. A tenger és az illattal teli kertek környezetében egy hontalan tragédiája, halála részleteiről beszélnek, tesznek vallomást. Önként ugrott a tengerbe a sziklák magasáról Formiánál? Öngyilkos volt? Megölték? A menekült tudós férfi mindent elvesztett. „S amikor megértik, hogy elébb elvesztették az otthonukat, a rokonaikat, a hazájukat és az anyanyelvüket, s most, künn a világban, elvesztik személyiségüket, különösen és meglepően idegesek lesznek. Egy napon megértik, hogy már nincs nevük sem... ékezzel vagy ékezet nélkül, de nincs többé saját nevük.” Márai különös ajánlást írt könyve, a *San Gennaro vére* elé: „Pasqualinónak, mert hatéves volt, és minden reggel elvitte a szemetet. – A félkarú halásznak, mert lecsendesítette a tengert. – Santo Stratónak, mert vigyázott a házra és a betegekre. – A virágoknak. – Az állatoknak. – A tengernek. – A Posillipo szegény embereinek. – Itáliának.” Ezt a különös hosszú ajánlást azért kell idéznünk, mert kifejeződik benne az író hihetetlenül mély szeretete Itália, Posillipo és környezete iránt.

De azonnal meg kell állnunk egy pillanatra, hogy azt érzékeltessük: Márai, a honatalanná váló magyar író – anyanyelvében, szülőföldjére való emlékezésben, az idegen és az otthoni táj összevetésében mindig magyar maradt. Következézetesen ragaszkodik polgári-humánus eszményeihez, nemes erkölcsi követelményeihez. Például az egyik naplórészletben, Sorrento csodálatos természeti szépségeit idézi, és továbblép. A naplókötet ugyanazon az oldalán, a csillaggal elválasztott újabb bekezdésben Gorkij sorrentói éveiről ír. Megkeresi Gorkij hajdani házát, olvassa az ottlévő emléktáblát, majd eltűnődik Gorkij szerencsétlen sorsán. Így ír: „Gorkij rosszul bírta a forradalmat: a vér, az aljasságok, az igazságtalanságok elől ide menekült, a narancsfák közé. Lenin jóindulatúan fedezte ezt a menekülést. Később, amikor hazatért, soha nem alkotott többé jelentőset; Sztálin állítólag megölette.” A napló egymás utáni bekezdéseiben ír Gorkijról, Capriról, majd Katherine Mansfieldről, az orosz menekült írókról, Mereskovszkijról és Bunyinről. És kiemeli a nyugatiak „süketségét”, „tunyaságát”, teljesen apolitikus értetlenségét (Wilson, Lloyd Goerge) a bolsevizmus, ez „ázsiai méreg”, „ördögi oltóanyag” kapcsán. Mert a sorrentói természeti szépség leírása folytatódik Gorkijjal és a fenyegető bolsevizmussal.

„Fényben itt lengtek a gesztenyelombok... Nézz jól körül. Ez volt a Mikó utca...” (*Verses Könyv*, 1944-45). A Mikó utca gesztenyefáit sohasem tudta Márai elfelejteni. Az egyik naplórészletében mély álomból riadva a budai, Mikó utcai szobájába kerül – ezt veti közbe: „átmenet nélkül” –, és a bordó függőnyeit látja, hallja az otthoni madarak csipogását az ablaka előtt – a „gesztenyefák meleg lombjai között.” És a szobában a polcokon látja a könyveket, Édesapja pipatóriumát is. Így folytatja: „Mindez tapintható, valóságos.” A Mikó utcai gesztenyefák fontosabbak voltak az író számára. Ezek a gesztenyefák jelképpé váltak: a haza, az ország, Magyarország, a budai otthon jelképévé. S a Posillipóban írt nagyszerű versében, a *Halotti beszédben* – (a Pray-kódexben megőrzött kb. 1200-as *Halotti Beszéd* és szeretett költő-barátja, Kosztolányi Dezső *Halotti beszéd* című versét követve) – emlékeit rendezgetve fájón így szól: „Szorongasd még a bugyrodát, rongyaidat, szegény / Emlékeid: egy hajfűrtöt, fényképet, költeményt – / Mert ez maradt. Zsugorian még számbaveheted / A Mikó utca gesztenyefáit, mind a hetet...” Egy egri ős, egy otthoni erdő, egy magyar vers stb. – mindig eszébe jut. Egyszer Svájcban járva az ablaka alatt sebesen elfutó Limmat folyó – „ismerősen” csobog neki. A Hernádra, Kassára gondol. „Nemcsak a hegyekből, hanem az időből is érkezik... és ez az altató zúgás áthangzik az alvásba. Reggel, beszélgetés közben, szó esik a lehetőségről: nappal folytatni azt, amit éjjel az álom mutatott; úgy élni tovább nappal, az álom cselekményét, mintha valóságosan cselekmény lett volna, ébredés nélkül átlépni az álomvilágból az ébrenlét világába és élni tovább a nappalban az éjszaka álmait.”

Az emigráns író útja messzire viszi, Amerikába, és olykor visszatér Európába, a hozzá nagyon közel álló Olaszországba. Részletesen vall úti élményeiről: az óceánpart hegyi útjairól, a Sierra Nevada ezüstoffenyű havasáról, a Camiro Real kanyargós partjáról. De közben összehasonlítja őket Itáliával. Például az előkelő Carmelt Caprival. Észreveszi az amerikai hegy másfajta növényzetét, a „természet itt még nem szelődött meg, mint általában az európai tájban.” A Monterey és Santa Barbara közti partszakaszt „andalító szépségűnek” nevezi, és egy verset juttat eszébe: „Erős szél jár, sós ízű nyugati szél, patetikus széljárát – olyan, mint a Shelley-óda kezdősorának pátosza.” Miami tropikus ragyogása – Valéry fantáziáját juttatja eszébe. Egy jeges májusban kettős törzsű vadrózsafát lát, az egyik ága elsorvadt, ki kellett vágni, a másik „özvegyen” maradt, lomb nélkül. Steinbeck *Mohos szikla* című regényének öreg fájára emlékezteti. A rettenetes amerikai skatulyaházak pedig Dante pokolbeli – megíratlan körét idézik fel: ezt a kört elfelejtette megírni Dante. Természetesen nemcsak a Dante által megírandó szörnyű épületkolosszusokat veszi észre Márai, hanem nagyon sokszor lelkesen dicsér is, vagy visszafogottan „elfogad” is – kicsit

kritizálva egy-egy amerikai tájat. Gyakran „keresi” Európát – az amerikai városokban, tájakban. Máskor a színek állítják meg, olykor a szokatlan sivatagos terület, néhányszor a narancsfák „parázna, érzékies” illata. Néha a fény kábítja el, mint Görögországban, ritkán egy-egy rezervátum állítja meg. Nagyon gyakran a táj is az irodalomhoz vezet el. Svájcban, Montagnolában – a Monte Generosóval szemben, a gesztenyefaerdőkkel övezett magaslaton – Hermann Hessét keresi fel a temetőben. Az író sohasem felejtette el azt, hogy Hesse nem várta meg Hitlerék uralmát: kivándorolt, végül Tessin napsütésében élt. Tudta, hogy Svájcból is áthallatszott az ő német szava – Németországba.

Márai ritkán vall a természetről általában. Egyik naplórészletében azt fejtegeti, hogy a „természethez legtöbb ember későn jut el. A városi ember azért, mert messze él a természettől; a falusi azért, mert túl közel.” S azt fejtegeti az író, hogy a természet legnagyobb leckéjét későn érti meg az ember. A rovarok, madarak, állatok, virágok – régebben élve itt a Földön – csaknem mindent már felfedeztek. S az ember „leutánozza” a „találmányokat” a radartól a repülésig. Hiszen az élőlények korábban már csaknem mindent megalkottak, felfedeztek. Az vitathatatlan, hogy van „virág-költészet” és „madár-zene” is... (Napló, 1965). Annak ellenére, hogy Márai le is írja, hogy „gyönyörű Amerika”, mégis gyakran Európára gondol, „átmenni Európába”, sóhajt fel: „Olyan lehet, mint mikor a nápolyi hírért veszi, hogy a Vezúv kitörni készül, és gyorsan elrohan Pompejibe, mert még egyszer látni akarja a romokat.” Ez a kettősség: az amerikai és európai világ újrafelfedezése nagyon sokáig benne él az íróban. Montaukban, éjjel az óceánparton, a homokos-cserjés part – mint az ember – „vastag ködlepel alatt fulladozik.” Rengeteg amerikai autós újfajta nomádként kering éjjel és nappal, fényben és ködben. Hirtelen valahol megszállnak, aztán másnap továbbmennek. Az óceán partján az író is továbbmegy, és az ő számára akkor válik hitelessé, „valóságossá”, ha Arany János valamelyik hasonlata jut eszébe. Csak Arany tudta az égről, a hajnalokról, az éjszakáról – „mindig szobrászian érzékletes” – szóval megjelölni: milyen. Olyan, mint./ „A világirodalomban kevés párja van Arany hasonlatainak. Homérosz csak a jelző határáig bírta szusszal, a hasonlatra már nem volt szuflája. Aranynak – mint Krüdynak – mindig futja egyre.”/Márai amerikai naplóiban hirtelen változnak a városnevek, itt Washington, utána következik még azon az oldalon: Róma. Észreveszi azt, hogy a rómaiak szívesen „ödüngenek” éjjel, a Fórumon, a Colosseumnál „természetellenes” rikító fényben, megvilágításban. Az író bevallja: ez nem tesz neki. Ez „attrakció”, ez „üzletiesség”. Márai írói egyéniségéhez hozzátartozik az úti élmény és az olvasott művek tapasztalatának egybekapcsolása. Irodalom nélkül még a legerőteljesebb külvilági hatás, élmény is elmosódik. (Barzini az olaszokról szóló könyvét viszi magával Rómába, számos történelmi megjegyzéséhez – egy magyar vonatkozás is tartozik: „Minden népnek megvan a maga Mohácsa. Az olasz Mohács egybeesett a magyar katasztrófa időpontjával.”) Az itáliai élményekről szóló naplóoldalat megszakítja a „tündöklő kora ős” hangulatával, a tenger és a levegő varázsával, melyre „a rokokó Himfy-jelző illik: »balzsamos Zefir«”. Aztán elidőzik a „terrazza” csodálatos folyondárjain, virágjain, a gyermektenyérnyi, lila-sárga szirmokon, melyek alkonyatkor összecsukódnak. S amikor az író négy sárga reketyebokrot lát a parkban, elrohan taxival a könyvtárba, hogy a magyar értelmező szótár „megnyugtassa”. Igen, ez a reketye. Majd a mozgalmas salernói utca képével zárja az 1958–1967-es napló kötetét.

Az évek, az évtizedek múlnak: Márai naplókötetei következnek kb. hétévenként. Először megváltozik a környező világ rajza: mindenütt sok a gyilkosság, a tömegek mindent elöntenek, forradalmak és háborúk, rengetegen hálnak meg, homoszexuálisok vonulnak fel, a vasfüggöny zárja a keleti országoktól, így Magyarországtól is, Szolzszenyicin leírja a Gulag szörnyűségeit, „terror-frászban” van a fél világ stb. „Az emberiség gyanús. A gyanú nem alaptalan.” Márai még mindig szívesen utazik repülővel Itáliába: „hétórás

repülés Rómába.” De lassan viasszaszorulnak az utazások, kevesebb a naplóban feljegyzett úti élmény, természeti szépség. Inkább könyveit veszi elő: Crocét, Aranyt, Krúdyt, Thomas Mannt, Proustot, Poundot, Tolsztojt, Kosztolányit, Szolzsenyicint stb. Azt hisszük, hogy kb. 1970-től változik Márai naplójának szemlélete, és különösen megváltozik Lola betegsége, halála, nevelt fia, János elvesztése, Géza öccsének elhunya stb. kapcsán. Betegségekkel küszködik, közel érzi magát a halálhoz. Majd revolvert vesz. Készül a végzetes tette. „Már nincs senkim,” állapítja meg.

Még örömmel fedezi fel újra meg újra a salernói tájat, a nápolyi utcákat, Capri varázsos vidékét, az „égő nyár” pillanatait. Az alkonyat kékes-rózsás színei, különös ködfátyola, a hegyek vonalai, a domboldal rajzának elmosódása – „mint Turner és Monet »absztrakt« képein.” A svájci rend, tisztaság tetszik neki, de életformájuk már nem. A gazdag és gondtalan Svájcban kevés az író (Dürrenmatt, Ramuz). „A tiszta, pormentes svájci levegőből hiányzik valami: talán a Szent Nyugtalanlás, az örök ózon.” És észre kell vennie, hogy Európában is sok minden változott, olykor talán a „civilizáció is lesüllyedt.” Csalódásait így fogalmazza meg: „Ha az utas hosszabb távollét után messziről, például a Pacific partjáról most visszatotyog Európába, úgy érzi, nem annyira finnesedett, mint inkább balkanizált Európa fogadja. De az öszvérhajcsárok Mercedesben ülnek.” (*Napló*, 1979) Még örömmel jegyzi fel naplójába a szépséges tropikus pálmát, de fájón vall a hatalmas fa barbár kivágásáról. („A rönk úgy hevert a teherautón, mint Julius Caesar teteme a szenátus lépcsőjén...”) Örömmel üdvözlö a San Diegóba visszaérkező fecskéket, a márciusi jeges szelet a „maffia orgyilkosának törszúrásához” hasonlítja. Olykor a természet már csak hasonlatként él, olvasása közben: „Néha Balassi. Mintha csikorgó hóban szánkóval utaznék valamilyen füstölgő kémény irányában, ahol magyarok élnek.” (*Napló*, 1985)

„Itt most pihenj meg, ülj a járdaszélre, / A Gránit-lépcső itt zuhan a mélybe. / Az ablak előtt, nyári reggel, boldog / Fényben itt lengtek a gesztenyelombok. / Az ablak mögött regényt írtál, ájult / Másodpercekben az ég is kitérult. – / Itt voltál költő, sirtál, térdrebukva – / Nézz jól körül. Ez volt a Mikó utca...” (*Verses Könyv 1944–1945*)

A *Föld, Föld!*... című emlékezéskötetében hosszan vall a Mikó utcai gesztenyefákról és azok fájó elvesztéséről. A háború bombái, ágyúgolyói szétépték a gesztenyefákat. A szép, dús fák hófehér és rózsaszín gyertyáit sohasem tudja elfelejteni. „Volt valami súlyos, teljes, eleven ebben az utcarészben, az ifjúság, a férfikor, az ármány és szerelem, a becsvágy, csalódás és kielégülés meleg lélegzete járta át a sűrű lombokat. De ebből sem maradt semmi.”

„Zsugorian még számbaveheted / A Mikó utca gesztenyefáit, mind a hetet, / És Jenő nem adta vissza a Shelley-kötetet, / És már nincs, akinek a hóhér eladja a kötetet, / És elszáradnak idegeink, elapad vérünk, agyunk, / Látjátok feleim szem'tekkel, mik vagyunk? / Íme, por és hamu vagyunk.” (*Halotti beszéd*)